

ઈતિહાસ પુરૂષ ડૉ. બાબા સાહેબ આંબેડકર

મનીષ જાદવભાઈ ગમારા
રિસર્ચ સ્કોલર,
ગુજરાત યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ

સારાંશ:

ડૉ. આંબેડકર એવા ઈતિહાસ પુરૂષ છે. તે એક કાયદાશાસ્ત્રી, ઈતિહાસકાર, અર્થશાસ્ત્રી તેમજ ભારતનાં બંધારણના ઘડવૈયા છે. સ્વાધિન ભારત કાળના નેતૃત્વ ત્રિકોણનો એક ખૂણો હતો. ડૉ. આંબેડકરના ઐતિહાસિક વ્યક્તિત્વનું સ્મરણ કરી શકાશે. ડૉ. આંબેડકરને અસ્પૃશ્યતાના ઘટાટોપ જંગલમાં દાવાનળ જેવા કડવા અનુભવોનો સામનો કરવો પડ્યો હતો. આ સંજોગોમાં તેમનો અર્થશાસ્ત્ર, સમાજવિદ્યા, માનવવંશશાસ્ત્ર, ધર્મશાસ્ત્ર, ઈતિહાસ અને રાજનીતિમાં નિપુણતા જાણી લીધી હતી. ડૉ. આંબેડકરને ઈતિહાસપુરૂષ તરીકે સ્થાપિત કરવામાં તેમણે જ્ઞાન સાથે સંઘર્ષની રણભૂમિમાં કે વિદેશગમનના અનુભવો ઐતિહાસિક ધ્યેયોને હાંસિલ કરવામાં પ્રેરણારૂપ સાબિત થયા. ડૉ. આંબેડકર ભારતીય સમાજમાં અને ઈતિહાસમાં બિનસાંપ્રદાયિકતા અને લોકશાહીના શિલ્પી અને સહુના વિકાસની વાત કરનારા લડવૈયા હતા.

૧. પ્રસ્તાવના

ભીમરાવ રામજી આંબેડકર જન્મ ૧૪ એપ્રિલ, ૧૮૯૧, ૬ ડિસેમ્બર, ૧૯૫૬ બાબા સાહેબ આંબેડકર એક કાયદાશાસ્ત્રી, રાજનેતા, તત્ત્વચિંતક, નૃવંશશાસ્ત્રી, ઈતિહાસકાર અને અર્થશાસ્ત્રી તેમજ અનેક વિષયના જ્ઞાતા હતા. ભારતીય બંધારણ સભામાં નિભાવેલી જવાબદારીને કારણે તેમને “બંધારણના ઘડવૈયા” તરીકે પણ ઓળખવામાં આવે છે. તેઓ ભારતના પ્રથમ કાયદામંત્રી હતા. ઈતિહાસની અનેકવિધ પરિભાષાઓ છે, પણ આપણે એકવીસમી સદીના ગુજરાત અને ભારતને માટે એટલું જ કેન્દ્રીય રીતે વિચારવાનું રહે છે કે શું આ ઈતિહાસ અતિતથી વર્તમાનનું સંસાધન કરે તેવા દૃષ્ટિકોણથી વિચારી શકાય તેમ છે. આ મહાન કાર્ય કરી શકે તેવો આપણો ઈતિહાસ છે અને ઈતિહાસ પુરૂષોનું એ સદ્ભાગ્ય આપણે મેળવ્યું છે.

૨. ડૉ. આંબેડકર એક ઈતિહાસ પુરૂષ

ડૉ. બાબા સાહેબ આંબેડકર એવા ઈતિહાસપુરૂષ છે જેમનાં તત્કાલિન સાર્વજનિક જીવનમાં બીજા બે મહાપુરૂષો પોતાની દૃષ્ટિ અને દૃષ્ટિકોણથી ગુલામ ભારતને સ્વાધીન અને સજ્જ થવા મથી રહ્યા હતા. તે ડૉ. આંબેડકરની દૃષ્ટિએ “સ્વાધિન ભારત કાળના નેતૃત્વ-ત્રિકોણનો એક ખૂણો” હતા. આ ત્રણેયનાં મૂલ્યાંકનમાં વિચારભેદ સ્પષ્ટ હતો, પણ અંતરાત્મા એક હતો ! આવું પછીથી સ્વતંત્ર ભારતના રાજકારણમાં નેતૃત્વત્રિકોણ રચાયું તે જવાહરલાલ નહેરુ – જયપ્રકાશ નારાયણ – ડૉ. રામનોહર લોહિયાનું હતું.

૩. ડૉ. આંબેડકરનું ઐતિહાસિક વ્યક્તિત્વ

ઐતિહાસિક વ્યક્તિત્વનું સ્મરણ કરીએ તો એટલા નિષ્કર્ષ પર પહોંચી શકાશે કે, પ્રખર જ્ઞાન અને એવા જ પ્રખર પુરૂષાર્થી કર્મ સાથે તેમણે ઈતિહાસ, રાજ્યશાસ્ત્ર, સમાજવિદ્યા, કાનૂની અને ધર્મનાં ક્ષેત્રોને અભ્યાસપૂર્વક આત્મસાત કર્યા તેનાં પરિણામરૂપે એક અખંડ ઈતિહાસ સર્જક બની રહ્યા. તેમનાં કેટલાંક જ ઈતિહાસ સર્જક છે. ડૉ. આંબેડકર એવા ભારત ભાગ્ય વિદાતા પણ બની રહ્યા.

તેમનો ઇતિહાસ માર્ગ આસાન નહોતો, એકદમ કઠિન અને પડકારયુક્ત હતો. પરંપરામાં જ તેમને દલિત યાતના મળી. હું ઘણીવાર વિચારું છું કે, વડોદરામાં શિક્ષણ પ્રાપ્ત આંબેડકરને બાકીના પટ્ટાવાળા સહિતના લોકો માત્ર તે સ્વર્ણના હોવાને લીધે તિરસ્કૃત કરતાં હતાં.

૪. ગુલામી અને ધર્મ એક સાથે નભી ન શકે

ડૉ. આંબેડકરને અસ્પૃશ્યતાના ઘટાટોપ જંગલમાં દાવાનળ લગાવતા પૂર્વે તેનો કારમો અનુભવ લેવાનો આવ્યો. “ગુલામોના યે ગુલામ” જેવા વર્ણભેદ નષ્ટ કરવાની સાચુકલી આઝાદીને કોઈ મુખ્ય ધ્યેય કેમ બનાવવું નહોતું ? એટલે તેમણે પોકાર કર્યો “સ્વરાજ જેમ બ્રાહ્મણોનો જન્મસિદ્ધ અધિકાર છે એમ મહારો (દલિતો)નો યે અધિકાર છે.” તેમણે કહ્યું હતું કે, જાતિ અને વર્ણને એકસરખા ગણો છો તે મોટી ભૂલ છે. તેમની આ વાત વાસ્તવિકતાની ધરતી પરનો ચિત્કાર હતી.

૧૭ ડિસેમ્બર, ૧૯૪૬નાં ભારતીય બંધારણ સભાની બેઠકમાં આંબેડકર શું બોલશે, ડૉ. જયકરના સુધારા વિશે તેનો સૌને ફફડાટ હતો. તેમ બંધારણ સભાના ઇતિહાસ લેખકોએ સ્વીકાર્યું છે. આંબેડકર તેમાં બોલ્યા હતાં, “મહાનુભાવો મને આ દેશનાં ભવિષ્ય વિશે, તેના આર્થિક-સામાજિક-રાજકીય માળખાં વિશે યત્કિંચિત આશંકા નથી. આપણે એક લડાયક ટુકડીઓનો સમૂહ છીએ. મને આત્મવિશ્વાસ છે કે, યોગ્ય સમયે અને સાનુકૂળ સંજોગો મળતાં આ દેશને એક થવામાં રોકવાની કોની તાકાત નથી. આપણી અલગ-અલગ જાતિઓ અને સંપ્રદાયો હોવા છતાં હું પરમ વિશ્વાસપૂર્વક કહી શકું કે, આપણે નિ:શંકપણે એક પ્રજા રહેવાના છીએ. એમના માટે અખંડ ભારત જ લાભદાયી છે.”

૫. સ્વાભિમાન, સ્વાવલંબન અને આત્મોધ્કાર

ત્રિસુત્રી અભિયાન સાથે તેમણે દલિત ચેતનાને ચિનગારીમાંથી મશાલ બનાવી દીધી. એમ કરવા માટે જે પ્રતિકાત્મક પડાવો આવ્યા તે ઓછા મહત્વના નથી. આ પ્રતિકાત્મક વળાંકોની ગણતરી કરવા જેવી છે.

૫.૧ વિદેશગમન તરફ પ્રયાણ

પ્રથમ પ્રતિક હતું અમેરિકામાં અભ્યાસ સયાજીરાવે તેમને છાત્રવૃત્તિ સાથે મોકલ્યા ત્યારે તેઓ માંડ ૨૩-૨૪ વર્ષના યુવાન હતાં. આંબેડકર એ અભ્યાસવર્ષી તીવ્ર જ્ઞાનસાધનાના હતા. એક જીવનીકાર લખે છે, “પેટ ઉણું રાખીને, એક સમયનું ભોજન ત્યજીને, શિષ્યવૃત્તિની મર્યાદિત રકમમાંથી જૂનાં પુસ્તકો પડતર ભાવે ખરીદીને તેમણે અભ્યાસ કર્યો. એમણે ન તો જોવા-જાણવા લાયક સ્થાનોની સહેલગાર કરી, ન નાટક-સિનેમા જોયાં... આમ જ કોલંબિયા યુનિવર્સિટીમાંથી તેમણે એન્શિઅન્ટ ઇન્ડિયન કોમર્સ વિષય પર એચ.એ. ની ઉપાધી મેળવી.” એક દૃષ્ટિએ આ શુષ્કતાપૂર્વકના દિવસોમાં જ્ઞાનસાધનાનું એકમાત્ર લક્ષ્ય ગણાય. આ વિરલ વિશેષતા આંબેડકરમાં હતી.

૫.૨ બ્રિટિશ સામ્રાજ્યવાદને પારખવું

વિદેશોમાં જ અભ્યાસ દરમિયાન જે તેમનો સંપર્ક લાલા લજપતરાય સહિતના દેશભક્ત નેતાઓની સાથે થયો. પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધના એ દિવસોનાં અમેરિકામાં ભારતીય દેશભક્તોએ ‘ગદ્દર પાર્ટી’ અને ‘ગદ્દર મુવમેન્ટ’ શરૂ કરી હતી. આંબેડકરના પ્રાધ્યાપક એડવીન સેલીઝન અને લાલા લજપતરાય બંને મિત્રો હતાં. અમેરિકાથી આંબેડકર જ્યારે લંડન ગયા ત્યારે તેમની બ્રિટિશ જસુસોએ ધનિષ્ઠ પૂછપરછ કરી હતી. કારણ તેમને શંકા હતી કે આ યુવાન ક્રાંતિકારીના સંપર્કમાં છે. આંબેડકર અહીં જવાથી બેરિસ્ટર બનવા ઈચ્છતા હતાં ત્યાં જ પંદર વર્ષ પૂર્વે પંડિત શ્યામજીકૃષ્ણ વર્માએ બેરિસ્ટરની ડિગ્રી મેળવીને ‘ઈન્ડિયા હાઉસ’ની સ્થાપના કરેલી. તેનો પડછાયો બ્રિટિશ સભા પર કાયમી હતી.

૫.૩ ભ્રમિત ધારણાથી સાવધ

બુદ્ધિધૈભવથી એલકઝાંડર બનવાની તેમની અદમ્ય ઓષણા હતી. એમ જીવનીકાર ડૉ. ધનંજય કીર નોંધે છે. બટ્રોન્ડ રસેલ એ સમયના બૌદ્ધિક શિખર હતા. તેમના પુસ્તક ‘પ્રિન્સિપલ્સ ઓફ સોશિયલ રિકન્સ્ટ્રક્શન’ની ચારે તરફ ચર્ચા

હતી. આંબેડકરે એ પુસ્તકની સાચુકલી સમીક્ષા કરી સમીક્ષા એ નથી કે પોથી પંડિતની જેમ કોઈ ગ્રંથના ઉદાહરણોનો બોજ ખડકી દે. સમીક્ષક એ છે કે, તેના મૂળમાં રહેલા મર્મને શોધી કાઢવાની દૃષ્ટિથી તેનું અધ્યયન કરે અને જગત સમક્ષ તે મર્મને માર્ગદર્શન રૂપે પ્રસ્તુત કરે. આંબેડકર કહ્યું ના સાહેબો: ‘આવો ભ્રમ રાખશો નહીં. સામાજિક જીવનની અનિવાર્ય અને મૂળભૂત પ્રેરણાને બટ્રોન્ડ રસેલે મહત્વ આપ્યું છે. અનેક સમાજ શાસ્ત્રો એવું કરી શક્યા નથી.’

૫.૪ શાસન પદ્ધતિમાંથી મુક્તિદાતા

ભારતમાં તત્કાલિન શાસન પદ્ધતિમાંની કેટલીક ખૂબી-ખાતરી તારવવાનો બ્રિટીશ શાસન હેઠળ અસંખ્ય રાજ રજવાડા હતાં તેમાંના ઘણા બધા અચ્ચાશી, સામ્યવાદી હતા, પણ પ્રજાની સાથે કલ્યાણકારી પદ્ધતિનું સંસાધન કરનારા રાજાઓ પણ હતા. ભારતીય ક્રાંતિકો તેવા રાજ રજવાડાઓનો સ્વતંત્રતાના યુદ્ધમાં ઉપયોગ કરવા ઈચ્છતા હતા. ૧૮૫૭માં તેવો પ્રયોગ થયેલો. તે પછી ૧૯૦૫માં લંડનમાં શ્યામજી કૃષ્ણવર્માએ વડોદરાના સયાજીરાવ ગાયકવાડ સહિત અનેક રાજવીઓએ આવા હેતુ સાર્થક કર્યા. અખબાર “ ઈન્ડિયન સોશ્યલોજીસ”માં લેખો દ્વારા અપીલ પણ કરી હતી. આંબેડકરને માટે સામાજિક સમાનતાનું અભિયાન મહત્વનું હતું. સયાજીરાવે તેમને ઉચ્ચ અભ્યાસ માટે શિષ્યવૃત્તિ આપી અને પોતાના રાજ્ય વહીવટમાં તેમનો લાભ લેવાનું પગલું ભર્યું. બીજા રાજવી કોલેડાપુરના શાહ છત્રપાલ હતા. તેમણે તો પોતાના રાજ્યમાં અસ્પૃશ્યતાની સંપૂર્ણ નાબૂદી કરી સભા સંમેલનો કર્યા. ૧૯૨૦માં ‘મુક્તનાયક’ પાક્ષિક એ રીતે શરૂ થયું. ૧૯૨૦માં લંડન ખાતેના તેમના અભ્યાસ દરમિયાન ‘ધ પ્રોબ્લેમ ઓફ રૂપી’ મહાનિબંધ બ્રિટીશ અધ્યાપકોને ‘બ્રિટીશ સામ્રાજ્ય પ્રત્યેની વધારે પડતી આલોચના’ સાથેનો લાગ્યો હતો. આ સંજોગોમાં તેમણે અર્થશાસ્ત્ર, સમાજવિદ્યા, માનવવંશશાસ્ત્ર, ધર્મશાસ્ત્ર, ઇતિહાસ અને રાજનીતિમાં નિપુણતા મેળવી લીધી હતી. ભારતમાં તેમના માટે કહેવાનું શરૂ થયું. “અરે આ ઋષિ તો છે પણ જમદગ્નિ !”

૫.૫ જ્ઞાન સાથે સંઘર્ષ રણભૂમિ

આંબેડકરને ઇતિહાસ પુરૂષ તરીકે સ્થાપિત કરવામાં તેમના જ્ઞાન સાથે સંઘર્ષમાં કૂદી પડવાની ઘટનાઓએ ભારે ભાગ ભજવ્યો. એવો આ છઠ્ઠો વળાંક આમ તો સાવ સામાન્ય ને મહાડના તળાવમાંથી પાણી પીવાના અધિકારનો સત્યાગ્રહ! ૧૯૨૭માં પહેલા પરિષદ અને પછી તળાવ તરફની કૂચ. આ તળાવનું પાણી માણસો પીતા હતા, પશુપ્રાણીઓ પીતા હતા, પંખીઓ ઉમટતા તો પછી રામકૃષ્ણ વિઠ્ઠોબામાં શ્રદ્ધા અને ભક્તિ ધરાવનારા અસ્પૃશ્યો કેમ નહીં ? આ હૃદય સૌંસરવા સવાલમાં જ આપણી ધર્મ અને માનવતા વિમુખ જડતાને પડકાર કરાયો. તત્કાલિન ઇતિહાસકારો નોંધે છે કે, “જે કામ સેંકડો ઠરાવો, અરજીઓ અને વિનંતીઓથી ના થઈ શક્યું તે એક કાર્યથી થઈ ગયું ?” સ્વતંત્રતાનો અધિકાર ભીખ માંગવાથી નહીં પણ સ્વ સામર્થ્યથી મેળવી શકાય છે. એ સાબિત થવા માટે “પંડિત” આંબેડકર “ઝંઝારૂ” બની ગયા. ત્યાંથી તેમણે સંઘર્ષ શરૂ કર્યો. ચહેરા પર સ્વાભિમાનનું તેજ હતું.

૬. ઉપસંહાર

ડૉ. આંબેડકર અને બીજા ઘણા રાજ પુરૂષો, દેશ પુરૂષોએ લાંબી ગુલામી પછીનાં મુક્ત ભારતનાં નૂતન નકશા તરફ ધ્યાન કેન્દ્રિત કરીને તે સમયે ડૉ. આંબેડકર એક ઇતિહાસકાર તે સમયે “લોકશાહી ભારત”ની રચના કરી. તેમના વિશેના આદર્શો, સપનાઓ અને વિચારો પ્રસ્તૂત કર્યા. ઇતિહાસ પુરૂષો જ્યારે આપણી વચ્ચેથી વિદાય લે છે ત્યારે તેઓ પોતે ચિંતન અને કર્મથી જે કેડી રચી હોય તેને વધુ આગળ લઈ જવાની આપણી પાસે અપેક્ષા રાખે છે.

સંદર્ભસૂચિ

૧. કીર, ધનંજય (૨૦૦૧). ડૉ. આંબેડકર: જીવન અને કાર્ય (અનુ. દેવેન્દ્રનાથ કણિક, મુળજીભાઈ ખુમાણ) નવ ભારત સાહિત્ય મંદિર, અમદાવાદ.

૨. ઠાકોર, રવિન્દ્ર, (૧૯૯૩). બાબા સાહેબ ડૉ. આંબેડકર સંપૂર્ણ અક્ષરદેહ, ગ્રંથ-૧, (લખાણો, ભાષણો, પત્રો વગેરેનો સંગ્રહ), ગાંધીનગર
૩. મીર, એ. ડબ્લ્યુ. (૧૯૯૮). (અનુ.) ડૉ. બાબા સાહેબ આંબેડકર. સંપૂર્ણ અક્ષરદેહ, ગ્રંથ-૧૧, (ઈસ્ટ ઈન્ડિયા કંપનીનો વહીવટ અને નાણાંકીય બાબતો), ગાંધીનગર.
૪. જ્યોતિકર, પી.જી. (૨૦૧૨). ડૉ. બાબા સાહેબ આંબેડકર: જીવન ચરિત્ર, ગાંધીનગર.
૫. ખરાત, વિલાસ (૨૦૧૦). ઈતિહાસકાર આંબેડકર (હિન્દી, પુના.
૬. ગુજરાત સરકાર: ડૉ. આંબેડકર ફાઉન્ડેશન, ડૉ. બાબા સાહેબ આંબેડકર સંપૂર્ણ અક્ષરદેહ, ગ્રંથ-૩.
૭. ગુજરાત સરકાર: ડૉ. આંબેડકર ફાઉન્ડેશન, ડૉ. બાબા સાહેબ આંબેડકર સંપૂર્ણ અક્ષરદેહ, ગ્રંથ-૪.
૮. દેસાઈ, નીરા (૧૯૯૮). ગુજરાતમાં ઓગણીસમી સદીમાં સામાજિક પરિવર્તન, યુનિવર્સિટી ગ્રંથ નિર્માણ બોર્ડ, અમદાવાદ.
૯. Deshpande, A. (2011). The Grammer of Caste: Economic Discrimination in contanporanry India, Oxford Uni.
૧૦. UNDP (2011). Human Development